

О.Ф.Івашина, к.е.н, **Б.В.Літовченко**, к.е.н.,
Академія митної служби України,
м. Дніпропетровськ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ

У статті розглядається актуальна наукова проблема розробки загальнотеоретичної концепції економічного розвитку. Доводиться необхідність зміни парадигми економічного розвитку та інституціонального аспекту дослідження.

The urgent scientific problem of developing general theoretic conception of economical growth is examined in this article. The necessity of changing economic growth paradigm and institutional aspect of the research is proved.

Проблема дослідження економічного розвитку завжди привертала увагу науковців. Починаючи з Ф.Кене, теорії економічного розвитку відображені в макроекономічній, а не в мікроекономічній теорії, хоча існували роботи, в яких велика роль у процесі економічного розвитку відводилась фірмі та конкуренції як силам, що невинно змінюють економічну систему [1, с.153]. Як наслідок, теорія економічного розвитку протягом тривалого часу розвивалася як відгалуження загальної макроекономічної теорії.

Макроекономічний аналіз процесу розвитку досить ефективно об'єднав теорію, емпіричні дослідження, їх застосування в макроекономічному регулюванні, однак звів їх переважно тільки до моделей економічного зростання. Сучасні моделі економічного зростання відрізняються від неокласичних моделей, розроблених на початку ХХ ст., і навіть від класичних моделей Д. Рікардо та його сучасників, лише кількістю взятих до уваги змінних.

Неокласичний варіант теорії розвитку, представлений працями Р.Солоу, Р.Барра, Р.Лукаса, акцентує увагу на таких макроекономічних чинниках економічного зростання, як нагромадження капіталу, зміна норми заощадження, збільшення населення, нагромадження людського капіталу і технічний прогрес [2; 3; 4].

Неокейнсіанські теорії економічної динаміки, розроблені Є.Домаром, Р.Харродом, Є.Хансеном, доповнили в свій час концепцію Дж.М.Кейнса шляхом включення до неї елементів економічної динаміки. Неокейнсіанці приділили увагу граничній схильності до заощадження, величині державних видатків, інвестиціям, граничній ефективності капіталу тощо [5; 6].

У радянській науковій літературі 70-80-х р. розвиток

розглядався як найважливіший критерій прогресу, як ускладнення, збагачення якостей та потреб людини, розширення ступенів свободи її вибору і поведінки – звільнення від влади стихійних сил природи, від пригноблення стихійних суспільних сил і соціальної нерівності, від власної духовної недорозвиненості [7, с. 545].

Теорії «стадій розвитку» [8], розвитку як пристосування [9], виживання [10] відобразили актуальність цих ідей в умовах зростаючої обмеженості природних ресурсів, забруднення та деградації навколишнього середовища, загострення соціальних конфліктів тощо. Тому очевидно, що поняття розвитку стало більш розпливчастим.

У сучасній науковій думці розвиток не розглядається винятково як рух від нижчого до вищого, як перехід від простого до складного, оскільки ускладнення не є невід'ємним атрибутом розвитку, так само як простота не є антиподом розвитку. Теорії, які пропонують розглядати розвиток як лінійний висхідний прогрес, більше не задовольняють людину, тому що історія суспільства довела нелінійність життя і процесу суспільного розвитку. Із цього факту сформувалась постнекласична наука, об'єктом вивчення якої людинорозмірні комплекси. Очевидно, що така важлива проблема, як економічний розвиток, не могла не знайти широкого відображення в економічній літературі. Дану тематику досліджують такі вчені, як К.Астапов, В.Бодров, С.Глазьев, А.Гриценко, О.Єрохіна, Р.Новицький, Р.Нурєєв, В.Тарасевич, Л.Федулова, М.Чешков, О.Шубравська та ін.

Слід зазначити, що існує багато підстав для критики сучасних концепцій розвитку. Сьогодні виникає необхідність перегляду категоріальних основ самої парадигми розвитку, яка має формувати теоретичну схему дослідження даної категорії.

Мета статті полягає у висвітленні теоретичних засад дослідження економічного розвитку на основі нової парадигми розвитку, яка формується навколо людини, що стає центром конструювання універсума.

Загальнотеоретична концепція розвитку має будуватися на певних методологічних і гносеологічних принципах, згідно з якими логіка та структура об'єкта дослідження розкривається у кількох категоріях, які розкривають базові поняття, утворюють ієрархічну вертикаль і розміщуються на ній за спадною силою

абстракції та зростаючою конкретністю.

Модель категоріальної ієрархії поняття “розвиток” може бути побудована на основі використання структурно-генетичного методу дослідження, за якими категоріальна ієрархія поділяється на окремі рівні та ступені, що розрізняються за предметом, силою абстракції й засобами пізнання. Повне уявлення про розвиток формується лише на виході з даної ієрархії, в той час як окремі категорії на її різних рівнях і щаблях виражають лише ту чи іншу, але одну зі сторін базового поняття. Це дозволяє сформулювати певне уявлення про сутність поняття та перевести його до системи категорій. Такий підхід дає можливість виділити економічний розвиток як окремий вид розвитку.

Використання окремих методів наукового дослідження дозволяє аналізувати той чи інший бік економічного явища, системи або процесу. Лише системний підхід дає можливість комплексного аналізу економічної системи як певної цілісності. Він доводить обмеженість усіх проведених наукових досліджень, у тому числі тих, що намагаються розкрити закономірності економічного розвитку.

Відповідно уявлення про економічний розвиток може бути повним, якщо він розглядається із застосуванням системного підходу як системне явище. З позицій системного підходу економічний розвиток – це процес цілеспрямованих змін, унаслідок яких виникає якісно новий стан економічної системи.

Процес розвитку за своєю суттю є процесом розв’язання суперечностей, які проявляються на різних рівнях структури даної економічної категорії, а саме: між функцією і метою економічної системи; між потребами в ресурсах і можливістю їх задоволення; між старим і новим; між прагненням до порядку й хаосом; між прагненням системи до стійкого стану і засобами його досягнення; між цілями економічної системи і цілями її компонентів; між процесами функціонування й розвитку. Більшість суперечностей згладжується внаслідок адаптації, яка протистоїть зовнішнім ентропійним тенденціям, внутрішнім ентропійним тенденціям протистоїть функціонування системи, що забезпечує розв’язання суперечностей внутрішнього характеру.

Постнекласична теорія довела необхідність переходу до нової наукової парадигми, в основі якої розуміння єдності людини –

його біо-соціодуховна природа, що дозволяє по-новому розуміти реальність, людську діяльність, сам процес розвитку тощо. Потрібне створення цілісного знання про людину та універсум, розуміння того, що розуміння Розвитку з великої літери можливо лише через розуміння сфери духовного розвитку людини, яка має бути основою економічного та соціального розвитку.

Під впливом критики ідея розвитку все більше визнається парадигмальною в економічній теорії та зазнає суттєвих змін у теоретичному та методологічному плані. Економічний розвиток, який спочатку розглядався як поняття одномірне, все більше розглядається як явище багатомірне, багатоаспектне, що має параметри економічні, соціальні, культурні, етичні. Суб'єктом економічного розвитку виступає насамперед індивід, його роль у процесі економічного розвитку визначається не лише на основі макро- або мікроекономічних моделей, концепції базових потреб, теорії людського капіталу, вона, передусім, визначається процесом універсумізації в її широкому розумінні.

Універсумізація в цілому відображає рух універсума та його якісних складових: космічно-природної (неорганічної, органічної, тваринної) і людсько-життєдіяльної (економічної, соціальної, духовної, політичної). З урахуванням імперативів виживання і подальшого прогресу людства, а також існуючих та адекватних тенденцій, сучасна універсумізація – не лише ноосферизація за В.Вернадським або коеволюція природи та суспільства за М.Мойсеєвим, але й формування окремого синергетичного рівня космічно-природно-людської спільноти з власними основами, рушійними силами, закономірностями, механізмами руху та регулювання, вона все більше впливає на всі складові людської життєдіяльності [11, с.210-212]. Підхід з позицій універсумізації дає можливість розглядати економіку як одну із багатьох універсумних складових, що в умовах сучасних змін може створювати вирішальний вплив на процес суспільного розвитку, який можна оцінити лише за допомогою певних норм.

На нашу думку, універсумізація все більше визначає процес економічного розвитку через мікроуніверсумізацію, яка виявляється на рівні окремої людини, як розвиток людського капіталу особистості на основі синергетичного впливу усіх сторін людської діяльності. Урахування універсумізації як чинника економічного розвитку значно ускладнює його формалізацію і

потребує розробки критеріїв і норм.

Поняття економічного розвитку стало теоретичною аксіомою, яка не стільки перевіряється прикладними, кількісними показниками, скільки заміщується ними. Не відкидаючи можливості кількісного аналізу економічного розвитку, слід узгодити елементи його нормативності на основі певних критеріїв.

Елемент нормативності в розумінні розвитку природний і неминучий, оскільки зумовлений діяльністю людини як суб'єкта історичної еволюції. Важливим є питання про критерій розвитку. Попередні якісні критерії в межах формаційності розвитку, окремих цивілізацій, типів соціумів нині явно є недостатніми.

На нашу думку, правильно шукати критерій якісних зрушень у процесі економічного розвитку в самому суб'єкті розвитку з його цілеспрямованою розумовою діяльністю, в якій реалізуються цілі розвитку. Застосування цього критерію передбачає наявність трьох умов: по-перше, суб'єктом економічного розвитку є людина, мета якої – покращання умов життя, середовища існування, свобода; по-друге, суб'єктом розвитку в його конкретизованих формах є економічні суб'єкти з відповідними наборами потреб та інтересів; по-третє, потрібно співвідносити суб'єкт і структуру як параметри розвитку. Таке уявлення про критерій економічного розвитку дозволяє використовувати редукцію цього поняття до соціального процесу через введення соціального аспекту життя, соціалізації в економічних відносинах або вихід до більш широкого розуміння економічного розвитку через використання універсумізації в межах концепції ноосферного розвитку.

Виходячи із запропонованих критеріїв, можна виділити такі види економічного розвитку:

- розвиток як процес реалізації нових цілей, який забезпечено цілеспрямованістю змін;
- розвиток як процес адаптації суб'єктів до навколишнього середовища;
- розвиток як процес розв'язання суперечностей у межах економічної системи;
- розвиток як одна із форм прогресу – еволюція.

Інституціональний підхід дає можливість розглянути розвиток не лише як особливу (соціальну) гілку еволюції, а як фундаментальну категорію з широким контекстом, зумовленим

процесом універсумізації. Сам суб'єкт економічного розвитку в інституціоналізмі розглядається не лише крізь призму засвоєння універсальних цінностей, але й з урахуванням традиційних і модерністських цінностей суспільства, що підкреслює необхідність інституціонального аспекту дослідження економічного розвитку.

Сучасний інституціоналізм можна застосовувати для дослідження широкого кола суспільних проблем, його методологія здатна забезпечити об'єктивний аналіз процесу зростання значення науки в розвитку економіки і суспільства. Інноваційні зміни викликають зміни й розвиток інститутів, місце й роль людини у суспільному виробництві. Замість поширеної суб'єктивно-технологічної характеристики людини в неокласиці сучасний інституціоналізм виходить зі значущості людини як суб'єкта соціуму. Він розглядає суб'єктивно індивідуальне в людині, суб'єктивність індивідуального вибору, причому все це розглядається не саме собою, а як соціально і культурно детерміноване.

Інституціональний підхід надає дослідженням економічного розвитку міждисциплінарного характеру і дозволяє враховувати соціальні, політичні, демографічні, психологічні, культурні, релігійні та інші чинники. Не можна пояснити розвиток сучасної економіки без урахування традицій народу, характеру та особливостей політичного устрою, етичних норм, загальної та правової культури громадян, системи пануючих у суспільстві цінностей та ряду інших моментів. Всі вони сьогодні впливають на економіку більше, ніж в попередні епохи.

З точки зору системного підходу можна виділити важливий чинник економічного розвитку – інституціональну трансформацію. Швидкість її проведення залежить насамперед від того, наскільки вдасться подолати соціальну інерцію та змінити неформальні норми суспільного життя.

Неформальні норми, які існують в економічній сфері, спираються на широку основу у вигляді культурних традицій та цінностей, що існують у суспільстві. Культурні традиції пов'язані з відтворенням закріплених протягом значного часу практик поведінки. Відтворення культурних традицій – це не просто звичайне щоденне повторення певних операцій, воно пов'язане зі специфічними стилями життя, способами сприйняття інформації, з ідентифікацією людей з певними соціальними групами та їх

протиставлення іншим групам, що надає їм додаткової стійкості.

Зміна неформальних інститутів завжди потребує відповідної оцінки соціальної природи інститутів. Мова йде про інститути, інтерналізовані на рівні індивідуальної поведінки як її стереотипи. Трансформація комплексу природних і виховання нових якостей людської психології є необхідним інституціональним компонентом економічного розвитку. Очевидно, що загальноцивілізаційні норми поведінки змінюються, розвиваються та доповнюються в традиціях різних народів, що відображає специфіку неформальних інститутів і багатовікового господарського укладу.

За останні кілька тисяч років загальнолюдські норми поведінки “упорядкували”, “ранжували” природні інстинкти, трансформували природні мотиви поведінки. Разом з тим, сформувалися і такі норми, для яких не було природної основи: повага до іншої людини, працелюбність, чесність.

Слід враховувати, що неформальні інститути постійно знаходяться в гострому конфлікті з природними інстинктами людей: наприклад, інститут насильства – з інстинктом самозбереження, інститут централізму – з інстинктом свободи, інститут індивідуалізму – з інстинктом справедливості. Зі зміною умов життя, які зумовили формування неформальних інститутів, останні руйнуються протягом тривалого часу, життя кількох поколінь. Залежно від того, наскільки змінюються умови життя, формуються або не формуються нові інститути, створюються або не створюються інституціональні умови економічного розвитку.

Як бачимо, економічний розвиток слід розглядати не лише як процес кількісних та екстенсивних змін, але й змін якісних, насамперед, інституціонального характеру.

Інституціональна теорія дала можливість пояснити взаємозв'язки між системоутворюючими поняттями економічного розвитку, ідентифікувати ступінь конвенціональності накопиченого знання та можливість використання результатів розв'язання методологічних питань, досягнутих іншими дослідницькими програмами.

Список використаних джерел:

1. Шумпетер Й. Теория экономического развития: Исследования предпринимательской прибыли, капитала, кредита и цикла конъюнктуры/Шумпетер Й. – М.: Прогресс, 1992. – 455 с.
2. Solow R. A Contribution to the Theory of Economics Growth // Quarterly Journal of Economic. – 1956. – February. – P.65–94.
3. Barro R. Institutions and Growth: an Introductory Essay // Journal of Economic Growth. – 1991. – Vol. 106. – №2.

4. Lucas R. On the Mechanism of Economic Development // *Journal of Monetary Economics*. – 1988. – Vol. 22. – P.3–42.
5. Харрод Р. К теории экономической динамики. Новые выводы экономической теории и их применение в экономической политике / Харрод Р. // *Классики кейнсианства в 2 т. – Т.1.* – М.: Экономикс, 1997. – 416 с.
6. Хансен Е. Экономические циклы и национальный доход / Хансен Е. // *Классики кейнсианства в 2 т. – Т.2.* – М.: Экономикс, 1997 – 432 с.
7. Развивающиеся страны: экономический рост и социальный прогресс / Под ред. В.А.Шейниса, А.Я.Эльянова. – М.: Наука, 1987 – 655 с.
8. Rostow W. *The Stages of Economic Growth.* – Cambr., 1960.
9. Форрестер Дж. *Мировая динамика.* – М.: АСТ, 2003. – 379 с.
10. Медоуз Д. *Пределы роста* / Д.Медоуз, Й.Рандерс, Д.Медоуз. – М.: Академкнига, 2008. – 344 с.
11. Тарасевич В. *Универсумно-институциональний контекст перехідної економіки* // *Економіка: проблеми теорії та практики. Збірник наукових праць. Випуск 172.* – Дніпропетровськ: ДНУ, 2003. – С. 203–233.